

Dadaşova Ülviyyə
ÇOXMƏNALI FRAZEOLJİ VAHİDLƏR VƏ ONLARIN STRUKTUR-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Frazeoloji vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, bir çox məsələlər, xüsusilə antonimlik, omonimlik, sinonimlik, çoxmənalılıq və s. nəzərdə tutulur. Bu xüsusiyyətlərin hər birinin özünəməxsus semantik aspektdən təhlili əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Frazeoloji vahidlərin heç də hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyildir. Burada məcazlıq öz əlamətlərinə görə üstünlük təşkil edir. Bu bərdə V.V.Vinoqradov qeydləri xüsusilə maraqlıdır. V.V.Vinoqradova görə məcazi mənalar müəyyən dar çərçivədə işlənərək, semantik münasibətlər halında özünü göstərir. (1., səh. 68).

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər, adından da göründüyü kimi, bir deyil, bir neçə halda işləyə bilər. Lakin bu mənalar daha çox mətn səviyyəsində işlənərkən üzə çıxır. Bu zaman onu qeyd etmək yerinə düşər ki, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasında çoxmənalı sözlərin böyük rolu var. O halda çoxmənalı frazeoloji vahidlər yaranır ki, onları əmələ gətirən çoxmənalı sözlərin əsas mənaları ilə birlikdə, onların məcazi mənaları da mənə çalarlıqları ifadə etsin.

Azərbaycan və ingilis dillərində elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onların mənası bəzən bir-birinə uyğun gəlir, bəzən isə əksinə heç bir uyğunluq tapa bilmərsən. Bu zaman onların ekvivalentlik məsələləri ön plana çıxır. Yəni, əgər uyğunluq tapmaq mümkün deyilsə, ona qismən də olsa münasib bir şəkildə hər hansı bir dildə oxşarını vermək olar. Məsələn: İngilis dilində *to be on the shelf* – frazeoloji vahidi Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənir. 1) *təxirə salmaq*; 2) *həbs altında olmaq*; 3) *ayaqlarını uzadıb ölmək*; 4) *qız qarımayaq* və s. Digər bir frazeoloji vahidə nəzər salaq: *to break the neck of smth* – 1) *məhv etmək, darmadağın etmək; sarıtmayaq*; 2) *bir şeyin ən çətin hissəsinin öhdəsindən gəlmək*; 3) *ən çətin işə tab gətirmək*.

Azərbaycan dilində işlənən bir neçə frazeoloji vahidə nəzər salaq. Məsələn: *Ağızdan boş olmaq* – 1) *sözünün kəsəri olmamaq*; 2) *söz-sirr saxlamamaq*. *Qan ağlamaq* – 1) *yasa batmaq*; 2) *boğaza yığılmaq* və s. (2., səh. 12).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji vahidlərin bir neçə mənə daşıma xüsusiyyəti, onlarla bağlı olan bir sıra çoxmənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasına səbəb ola bilər və ya olmuşdur. Çoxmənalılıq o halda baş verir ki, ona aid olan komponentlər nominativ mənə funksiyasında inkişaf etsin və yeni-yeni mənalar qazansın. Bu zaman əmələ gəlmiş yeni mənalar daha da inkişaf edərək yeni əlavə mənalar qazanır və ilkin mənə ilə sıx surətdə bağlı olur.

Məsələn: *to be on the go* – 1) *hərəkətdə olmaq*; 2) *işbaşında olmaq, tələsmək*; 3) *kefi yuxarı olmaq (içki)*; 4) *tərk etmək, getmək* və s. Bu frazeoloji vahidin eynilə də bir çox mənada işlənən digər və bir neçə variantı da mövcuddur: *to be at work// to be on the move// to be going to live// to be in hurry// to be in one's cups*. (3., səh. 88)

Elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, dildə yalnız bir mənə ifadə etsə də, onun bu ifadəsindən açılışı kontekst səviyyəsində mənənin genişliyinə və mürəkkəbliyinə mane olmur, tamamilə əksinə olaraq, onu dəqiqləşdirir və digərindən fərqləndirir. Məsələn: *monkey business* – 1) *sürətli hərəkət*; 2) *ziyanlı ziyanverici, xatalı hərəkət kimi ifadə olunur*.

Ümumi halda götürdükdə dilçilikdə çoxmənalılıq bir mürəkkəb məsələ olaraq qalmaqda davam edir. Bir çox dilçilər çoxmənalılığı necə var, eləcə də qəbul edir. Başqaları isə əksinə tərəddüd edirlər və onu olduğu kimi deyil, qismən, digərləri isə tamamilə inkar edirlər. Məsələn: A.A.Potebnaya qeyd edir ki, “ad bir əşyaya aid olarsa, onun bir mənası” olmalıdır. İkili mənə olan yerdə mütləq iki söz olur. (4., səh. 15).

R.A.Budaqov isə bu fikrin əskini ifadə edir. R.A.Budaqova görə: “Sözün mənası konkret bir predmet və hadisə ilə bağlı deyildir. Bu müəyyən predmet və hadisələrin bütün kateqoriyalarına xarakterik olan bir sıra əlamətlərlə bağlıdır. Onun qeydlərinə görə çoxmənalılıq sözün forma və məzmun vəhdətini pozmur, əksinə vəhdət o zaman pozula bilər ki, sözün mənası sübut və dəyişməyən olsun. Əslində isə sözün mənası daim dəyişən tarixi hadisədir. Sözün forması dəyişməyən mənə ilə deyil, tarixi hərəkətdə, inkişafda olan mənə ilə qarşılıqlı əlaqəsidir (5., səh. 15).

Sözlərin və frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı daha dolğun şəkildə lüğətlərdə göstərilir. Lüğətlərdə həm sözlər, həm də ifadələrin sıralanmaqla yanaşı, həmçinin mənaları da izah edilir. Məhz bu baxımdan çoxmənalılıq frazeoloji vahidlər üçün əsas xarakterik xüsusiyyətdir.

A.V.Kuninin bu haqda öz fikirləri var. A.V.Kuninə görə frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, sözlərin çoxmənalılığından daha az şəkildə yayılmışdır. Frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif aspektdə bir daha yenidən mənalandırılması, onunla birbaşa əlaqəsi olmayan adlandırma çərçivəsində baş verir. Frazeoloji vahidlər, nə qədər kiçik, yığcam olarsa, söz daha yaxın olar, eləcə də məndə mütəhərrik səciyyə daşıyır (6., səh. 93).

Qeyd olunanlardan o nəticə çıxarmaq olur ki, frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı əksər hallarda leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, frazeoloji vahidlərdə və yaxud digər hər hansı bir komponentdə bir çox mənaların toplanması özü-özlüyündə çoxmənalılıq yaradır, eləcə də digər halda ümumi götürdükdə birləşmənin bir neçə mənasının anlaşılması kimi dərk edilir.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər bərdə E.Ş.Behbudov yazır: “Çoxmənalı frazeoloji birləşmələr ilk baxışdan omonim frazeoloji birləşmələrə oxşayır. Lakin, bunlar tamamilə fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Belə ki, çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin sonrakı mənaları onun ilk mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur. Məsələn: *to smooth one's rumpled feathers* – 1) *özünü qaydaya salmaq; sakitləşmək, rahatlamaq*. *To cut a feather* – 1) *bir işin təfəsilatını bilmək*; 2) *bir işi həddən artıq təfəsilatı ilə danışmaq*; 3) *əhəmiyyətsiz/ mənasız bir şeydən ötrü mübahisə etmək* və s.

Bu kimi birləşmələrdə, sonrakı ikinci və üçüncü mənalar ilkin variantdan törənmişdir (2., səh, 20). E.Ş.Behbudovanın fikirlərinə onu əlavə edə bilirik ki, doğurdan da hər hansı bir frazeoloji vahidin çoxmənalılığını ayırd etmək gərəkdirsə, onun ilkin variantına fikir vermək lazımdır. Çünki, ilkin variant hər halda öz mənasını məcazi də olsa qoruyub saxlaya bilər. Məhz bu baxımdan çoxmənalıq zamanı ən azı iki mənanın olması labüddür. Bu mənalar özü-özlüklərində müxtəlif obyektləri belə ifadə etsələr də, təsvir olunacaq hər hansı əşya və hadisələrdəki sintaktik oxşarlıq xüsusiyyəti onları yaxın mənalarda ifadə edəcək ilkin mənalarda birləşdirir. Digər bir xüsusiyyət isə ondadır ki, onların tərkibindəki sözlərin müxtəlif situasiyalarda, məqamlarda çıxış etməsi çoxmənalılığa gətirib çıxarır. Amma buna baxmayaraq frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı kifayət edəcək dərəcədə çox da zəngin deyil.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığının bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Frazeoloji vahidlərin sonradan kəsb etdiyi mənə çalarlığından biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim mənə ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər. Məsələn: *to fly low – 1) özünü göstərməyə çalışmaq; 2) kölgədə qalmaq; 3) özünə diqqəti cəlb etməməyə çalışmaq.*
- 2) Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı ingilis dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində rol oynayır: *heart break (infarkt, ürək sancması)* mürəkkəb sözü – *to break one's heart* frazeoloji vahidindən yaranmışdır.
- 3) Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin məcaziliyi ingilis dilində idiomların, zərb-məsəllərin, atalar sözlərinin, hikmətli sözlərin, ibarələrin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaradır.

Məsələn, “mind” sözünün çoxmənalılığına nəzər salsaq görürük ki, “mind” sözü (etiraz etmək) frazeoloji vahid tərkibində aşağıdakı kimi işlənir.

Out of sight, out of mind – gözdən uzaq, könüldən iraq. (7., səh. 414).

İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji vahidlərin komponentlərini daha çox nitq hissələrində təsnif edərkən, isim, sifət, say və fel komponentlərinin daha geniş mənə aspektinə rast gəlirik. Çoxmənalılığı az olan nitq hissələrinə isə əvəzlilik və zərf daxil edilir. Qismən ön sözlərini də buraya əlavə etmək olar.

İlk olaraq frazeoloji vahidlərdə isimlərin çoxmənalılığına nəzər salsaq. Bu zaman isimlər çoxluq təşkil edir. Bu çoxluq özünü daha böyük həcmdə, ümumi isimlərdə göstərir. Bəzi hallarda xüsusi isimlərdə də çoxmənalılıq özünü göstərə bilər. Lakin bu çox az hallarda təsadüf olunur. Ümumi isimlərin çoxmənalı olması onunla əlaqədardır ki, onlar, əşya hadisələr, mücərrəd anlayışların ümumi adını toplum halda ifadə edir. Xüsusi isimlər isə ayrı-ayrı şəxslərin, əşyaların adlarını fərdi olaraq ifadə edir. Məhz bunun özü onlar arasındakı fərqlərin nə dərəcədə mürəkkəb olmasını göstərir. Bu haqda E.Behbudova yazır: “Ümumi isimlər öz əşyavilik xüsusiyyətini saxlamaqla yanaşı, əlamət və keyfiyyət məzmununu da göstərə bilər. Elə buna görə də frazeoloji birləşmələrdə ismi komponentlərin sintaksis funksiyası da dəyişir. Bütün bu amillər frazeoloji birləşmələrdə ümumi isimlərin çoxmənalılığın daha çox olduğuna əsas verir. Məsələn: *ace in the hole* (amerika d.d.) – 1) gizli imtiyaz/ vəziyyət; 2) çətin vəziyyətdə arxalandığın, güvəndiyin dost; *art and part (müqayisə)* – 1) cinayətin təşkilində iştirakçı; 2) hər hansı bir işdə iştirakçı; *babies in the wood* – 1) biabırçı vəziyyət; 2) sadələh. *Bag and baggage* – 1) var – yoxu ilə, nəyi varsa hər şeyi; 2) tamamilə, ümumiyyətlə və s. (2., səh. 24).

Frazeoloji vahidlərdə sifətlərin çoxmənalılığına gəldikdə belə vahidlərdə çoxmənalılıq ümumiləşmiş halda keyfiyyət və əlamət bildirir. Məsələn: *boiled shirt* – 1) nişəlanmış köynək; 2) lovğa, təkabürlü şəxs. *Brown study* – 1) düşüncə, fikir; 2) boşu-boşuna fikirləşmə və s. vahidlərdə işlənən sifətlər ifadə etdiyi sonrakı komponentlə əlamət və keyfiyyət bildirir. misal göstərə bilirik: 1) iş felləri; 2) hərəkət felləri; 3) nitq və təfəkkür felləri və s.

- 1) İş felləri - *to use up – 1) istifadə edib qurtarmaq; 2) əldən salmaq.*
- 2) Hərəkət felləri – *to be wrapped up in smth -1) qapılmaq (xəyala, fikrə); 2) bir şeylə əlaqədar olmaq.*
- 3) Nitq və təfəkkür felləri – *to fell one's oats – 1) şad olmaq özgürlüyünü hiss etmək; 2) lovğalanmaq, göylə getmək.*

To think much of – 1) özü haqda çox böyük fikirdə olmaq; 2) özündən razı qalmaq.

Çoxmənalılıq zamanı frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən ifadələrin konkret mənaları sərbəst söz və ifadələrlə özünü göstərir. Belə ki, konkret əşyaların və hadisələrin miqdarı sonsuzdur. Lakin bunlar hər hansı bir dildə həqiqi mənalı söz və ifadələrsiz keçinə bilməz. Çünki, hər hansı bir dil nə qədər zəngin olsa da onların istifadə olunacaq ifadə ehtiyatları məhdud olub, ətrafda baş verəcək hər hansı bir hadisəni, obyektiv reallığı əks etdirməyə müxtəlifliyi əhatə edə bilməyəcək. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, çoxmənalılığın əsas səbəbi, real aləmin sayıla bilməyəcək saysız müxtəlifliyi və hər hansı əlavə dil imkanlarının məhdudluğudur.

Görkəmli rus dilçisi V.V.Vinoqradovun da düşüncələri bunu deməyə əsas verir. V.V.Vinoqradov da haqlı olaraq çoxmənalılığa müxtəlif aspektdən yanaşaraq, onun səbəbini imkanların məhdudluğunda və təcrübənin sonsuzluğunda görür. V.V.Vinoqradova görə çoxmənalılıq üçün əsas meyar, ifadə ediləcək məfhumun genişliyidir (1., səh. 75).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çoxmənalı frazeoloji vahidlərin rolu çox böyükdür. Məsələn: *to follow// to go with the crowd – palaza bürünüb elnən sürünmək (palaza bürün, elnən sürün – atalar sözü). In contempt – baxmayaraq, əksinə və s.* kimi çoxmənalı frazeoloji vahidlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilində isə “başvermək”, “baş aparmaq”, “baş vurmaq”, “baş aldatmaq”, “diş vurmaq”, “göz qoymaq”, “göz açmaq”, “ara açmaq”, “ara vurmaq” və s. frazeoloji vahidlər də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna kəmiyyət kəsb edir.

Çoxmənalı sözlərin çoxmənalı frazeoloji vahidlərinin əmələ gəlməsində rolu böyükdür. Belə ki, onların əlavə

mənalı əsas məna ilə bağlı olub, ona uyğun mətnlərdə işlənmə bilər. Belə birləşmələr nə qədər çox kəmiyyətli olsalar da, yalnız mətn daxilində onun konkret mənası müəyyənləşdirilir. Məhz bu müəyyənləşmə mətnin köməyi sayəsində dəqiqləşdirilir, konkret mətnə uyğun olacaq mənanın işlənməsi müəyyən edilir və müxtəlif mətnlərdə olan ifadələrin işlənmə dairəsi, işlənmə tezliyi daha da genişlənilir. Bu haqda L.V.Şerbndın maraqlı fikri var: o yazır: “Hər hansı bir söz ümumi mətn içərisində yeni-yeni məna fərqləri ifadə etmək gücünə malikdir. Bu zaman hər hansı deyiləcək sözdən yanlış məna çıxarmadan, fikri düzgün ifadə etmək böyük bacarıq tələb edir” (9., səh. 17). Biz frazeoloji vahidlər dedikdə, idiomları, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, hikmətli sözləri, ibarələri və s. nəzərdən tuturuq. Bir çox tədqiqatçılar çoxmənalılıq prinsipindən yanaşdıqda onların hamısını nəzərdə tuta bilirlər. Amma bəzi tədqiqatçılar isə ayrı-ayrılıqda işlənən frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığında da bəhs etmişlər. Məsələn: N.N.Amosova idiomların çoxmənalılığında bəhs edərkən bildirir ki, idiomlarda çoxmənalılıq iki halda daha çox özünü göstərir: 1) Birləşmələrin tərkibində olan sözlərin çoxmənalılığı (baş, göz, ayaq, əl və s.); 2) Birləşmələrin özünü yeni məna alması. Bunun isə əsas səbəbi, yalnız məcazilik əsasında ortalığa çıxan ifadələrin dildə təkrarlanmasıdır. Məcazilik daha çox idiomlarda özünü göstərdiyinə görə N.N.Amosova da idiomlarla bağlı olaraq öz fikrini belə ifadə etmişdir: “Əgər idiom öz ilkin mənasını qoruyub saxlaya bilsəydi, bu zaman onun heç bir çoxmənalılığında danışmağa belə dəyməzdə (10., səh., 23).

Çoxmənalı frazeoloji vahidlərdə dil ifadələri həmişə təsirli, mənalı və obrazlı şəkildə olur. Çünki, bu zaman frazeoloji vahid tərkibində olan ifadələrin dili aşkarlaşır, fikirlərin düzgün ifadə edilməsi açıq-aydın özünü göstərmiş olur. Buna uyğun bir misal göstərək. Məsələn: *to shake one's leg/foot* – frazeoloji vahidi “rəqsetmək” mənasındadır, amma amerikalıların danışdığı dilində bu ifadə daha çox “tələsmək” mənasını verir.

Sonda, çoxmənalılıq haqda bir daha qeyd edək ki, frazeoloji vahidlərdə, onları ifadə edəcək mənalı birləşmələrdən ayrılıq, müstəqil şəkildə deyil, qarşılıqlı vəhdət halındadır və qarşılıqlı əlaqəlidir. Bu əlaqələr isə qanunauyğun şəkildə əsas, törəmə və məcazi mənalı birləşmələrə əsas məna tərkibində bir məna qrupu yaradır və onun əsas məna çalarlarını əmələ gətirir.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Москва, 1977, 220 с.
2. Behbudov E.Ş. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı (dissertasiya). Bakı, 2016, 159 s.
3. Həjiyeva A.U. Exercises on English phraseologism. Baku, Science and education. 2009. 224 s
4. Потёбня А.А. Из записок по русской грамматике. Москва, Учпедгиз, 1968, 536 с.
5. Вудақов R.A. Dilçiliyə dair öçerklər: Bakı , Azərtaşır, 1956, 227 s.
6. Кунин А.В. Англиская фразеология. Москва, 1970, 344 с.
7. Abbasov A. English – Russian – Azerih paroemik units. Baku, 2019, AzTU mətbəəsi 568.
8. ShelleyVanceXaffin. Something to grow about Aconcise Collection of American English idioms for everyday USE. 1993, 95 p.
9. Щербя Л.В. Опыт общей теории лексикаграфии. Москва, Изб. АН, СССР, 1940, №3.
10. Амосова Н.Н. К вопросу о лексическом значении слова// Вестник, ЛГУ. 1957, №2.

Açar sözlər: *Frazeologiya, frazeoloji vahid, məna, semantika, quruluş, çoxmənalılıq.*

Ключевые слова: *Фразеология, фразеологическая единица, смысл, семантика, структура, множество.*

Keywords: *Phraseology, phraseological unit, meaning, semantics, structure, plurality.*

Xülasə

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı özünü bütün dillərdə göstərir. Lakin tərcümə zamanı frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı müəyyən çətinliklər yaradır. Frazeoloji vahidlərin bir dildən digərinə tərcüməsinin olduğu kimi vermək mümkün olmur. Bu zaman ekvivalentliyin düzgün verilməsi tərcüməçidən çox böyük məharət tələb edir. Bu zaman dillərin milli əsas vacib şərtlərdən hesab olunur.

Резюме

Множество фразеологических единиц проявляется на всех языках. Однако многоязычие фразеологических единиц в переводе создает некоторые трудности. Невозможно перевести фразеологические единицы с одного языка на другой. В этом случае правильность эквивалентности требует большого опыта от переводчика. В настоящее время веки языков считаются важными.

Summary

Multidisciplinary singularities develop in all languages. Only a multidisciplinary phraseology unit combines some of the troubles. It is impossible to translate phraseological units with one language to another. In this case, the correctness of the equivalence requires a large number of translators. At the time the texts are counted up.

Rayçi: prof.A.Abbasov